

manté una raonable expectativa d'existència. Els avantatges del còdex van prenent forma i es van apreciant. A més, el triomf del cristianisme sembla que donà un impuls final, encara que «sense ell, probablement també hauria quedat com a guanyador el còdex» (p. 73).

El darrer capítol del llibre el constitueix un epíleg que, més que recollir les idees destacables del llibre, planteja algunes qüestions de futur per a la investigació sobre el camp i ofereix les dues conclusions bàsiques que han permès al còdex contribuir d'una manera important a la supervivència de la literatura antiga:

1) La superior capacitat del còdex (sis vegades superior al rotlle) ha permès, quan s'ha preservat, disposar de sis vegades més material que si s'hagués conservat el rotlle.

2) El rotlle té més tendència a fer-se malbé, mentre que la construcció del còdex suposa ja algun tipus d'enquadernació, la qual cosa també vol dir protecció.

No ens cal altra cosa, doncs, que recomanar fermament aquest llibre, el qual, potser tot i estant mancat d'una certa agilitat expositiva, aporta una gran quantitat de dades importants i una petita sèrie de conclusions, sòlidament basades en les aportacions i anàlisi tant de les fonts literàries com del mateix coneixement dels suports físics de l'escriptura.

Joan Gómez i Pallarès

Actas del Simposio para el estudio de los códices del «Comentario al Apocalipsis» de Beato de Liébana
Madrid, Joyas Bibliográficas
1978-1980; 3 volums; vol. I, 291 pp. + làms. fora de text; vol. II, 337 pp.; vol. III, 187 pp. de làms. + índex.

El tema d'aquest Simposi és el pagament d'un deute que tenien historiadors de l'art, filòlegs i paleògrafs envers una de les obres cabdals de la producció librària medieval hispànica, que ha trobat ací l'ocasió de tractar amb rigor i profunditat una temàtica que tenia bon nombre d'estudis dispersos. Cal, però, destacar el fet que el Simposi no mostra només l'estat actual de la qüestió, ans va molt més enllà i el situa en un entorn cultural, en uns antecedents i unes conseqüències que enriqueixen d'una manera molt palesa el tema i que són en darrer terme la reeixida de la reunió. Fer una recensió del que ha estat aquest Simposi no seria una tasca fàcil, en virtut de la seva complexitat, si la valoració final dels resultats de A.M. Mundó no clogués les sessions amb la mesura exacta de l'aconseguit i dels camins nous oberts per a cada aspecte, tenint compte dels resultats del col·loqui que seguí cada exposició. En realitat podem deixar a la cloenda de A.M. Mundó la funció de ressenya positiva del Simposi i ens podem limitar per la nostra part a una breu indicació sumària del contingut, tot detenint-nos en alguns aspectes que ens sembla que cal posar en relleu.

Carlos Romero de Lecea fa una presentació amb una justificació de la ini-

ciativa que porta al Simposi, organitzat pel Grupo de Estudios Beato de Liébana (Centro de Estudios de Bibliografía y Bibliofilia), a la qual segueix la breu introducció de M. C. Díaz y Díaz a la part que en podríem dir filològica i codicològica del Simposi, considerant, com s'ha de fer, que la Història i el marc històric, per tant, d'una obra literària és tan Filologia com la identificació de fonts i pervivències, i que la Codicologia no es pot fer sense aquests aspectes i depassa l'àmbit de la pròpia Paleografia.

S'integren dins d'aquesta part els treballs de Claudio Sánchez-Albornoz (el «Asturorum regnum en los días de Beato de Liébana»), de Luis Vázquez de Parga («Beato y el ambiente cultural de su época»), seguits d'un col·loqui. Ja tractant la tradició en què s'integra l'obra de Beatus segueixen els treballs de I. Christie («Beatus et la tradition latine des commentaires sur l'Apocalypse»), també amb col·loqui a continuació, que precisa noves dades i el sentit d'algunes idees del ponent. J. Fontaine («Fuentes y tradiciones paleocristianas en el método espiritual de Beato»), seguit d'un col·loqui que és il·luminador de l'acceptació de les tesis sobre el mètode espiritual de Beatus i en la lectura espiritual de la seva obra. S. Álvarez Campos («Fuentes literarias de Beato de Liébana») destaca la influència de Ticoni en Beatus.

En un caire de crítica més material del continent, o si es vol del suport, es mouen les contribucions de A. M. Mundó («Sobre los Códices de Beato») que edita a més el Catàleg de l'exposició contemporània (*El Comentario de Beato al Apocalipsis, Catálogo de los Códices*, en col. con M. Sánchez

Mariana, Madrid 1876) i de A. Millares Carlo («Problemas que suscita la escritura de los Beatos»). Una anàlisi ponderada de les dificultats de l'edició de beatus de Liébana amb un elenc dels còdexs més antics conservats, es tracta a més d'un estudi de circulació que pot resultar molt esclaridor a l'hora d'escatir les relacions «stemmàtiques» fins ara proposades; realment el col·loqui que segueix precisa molt i posa de manifest els problemes, tant de cronologia com d'ubicació en el desplaçament i per tant còpia i coneixement dels còdexs de Beatus.

Les comunicacions que toquen evidentment temes més puntuals, tenen en aquest cas una rellevància molt notable i fins i tot, com la de J. Gil («Los terrores del año 800»), una entitat considerable en tractar de l'ambient que porta a aquesta centúria a l'anàlisi i comentari de l'*Apocalipsi*, Beda, Joan de Valldara, Ambrós Autpert, Beatus, a més de profecies que estudia amb erudició, tot tancant el seu estudi del tractament de l'*Apocalipsi* d'Irene i la *renovatio imperii* representada per Carlemany.

D'àmbit més concret són les comunicacions de C. Crespo («Notas sobre el Beato de Tábara del Archivo Histórico Nacional»), G. de Andrés («Los cuatro códices Beatos del Escorial y el de Guadalupe») i L. Vázquez de Parga («Un mapa desconocido de la serie de los "Beatos"»), que tenen un interès codicològic i en últim cas ens permeten de conèixer una representació inèdita d'un mapa d'Oña. Tanca aquest primer volum una proposta de conclusions de J. Fontaine i un índex.

El segon volum comprèn una introducció de J. Williams en la qual plan-

teja el problema de l'origen de la il·lustració que acompanya l'obra de Beatus i que en realitat, més que una presentació representa les conclusions o millor les posicions fixades en aquest camp en el transcurs del Simposi; veritablement sembla perfilar-se un desenvolupament evolutiu en què es podrien distingir almenys tres recensions iconogràfiques a partir d'una primera, en vida encara de l'autor del text i que culminaria en el segle X. Destaca també aquesta presentació els estudis de les influències orientals i islàmiques i remarca la problemàtica de la difusió proposada per Díaz y Díaz. L'evolució de la miniatura fou també un dels temes tractats, amb un punt central sobre si l'esquematisme fou evolutiu o ja era present de bell primer.

El volum està constituït per les ponències de J. Ainaud de Lasarte («La figura humana en la representación iconográfica de los Beatos»), només resumida, que intenta mostrar que per a la representació de la figura humana cal pensar, no en un origen unitari, sinó en el decurs històric de l'art a la Península Ibèrica, amb tota la seva riquesa d'elements clàssics i extra clàssics, mantenint la no derivació directa o almenys exclusiva de l'art islàmic, tot recordant la facilitat de circulació cultural entre els extrems de la mediterrània; el col·loqui que segueix és una bona mostra de la profunditat de la qüestió plantejada pel problema del color en tints planes de color viu que Ainaud documenta en època visigòtica i considera que s'inserta en l'art de Magius. X. Barral i Altet («Repercusión de la ilustración de los "Beatos" en la iconografía del arte monumental románico») intenta una refutació siste-

màtica de la incidència de la decoració dels Beats a la iconografia monumental, tal com les hipòtesis, fonamentalment de E. Mâle, havien fet acceptar i fins i tot desenvolupar a molts estudiosos, bé que la refutació per als casos particulars ja hagués estat endegada amb èxit. Cal, però, assenyalar que en canvi són acceptades influències directes en major o menor grau al timpà de La Lande de Fronsac, a Sant Climent de Taüll o a les pintures de Civate (Itàlia). El col·loqui principalment donà proves filològiques complementàries per als exemples de Civate.

J.G. Beckwith en la seva ponència («Islamic influences on Beatus Apocalypse Manuscripts») amb la de J. Guilmain («Northern influences in the initials and ornaments of the Beatus manuscripts») plantegen des de dos punts de vista la complexitat dels elements entrecruats en la decoració dels «Beats». Molt important i polèmica és l'aportació de P.K. Klein («La tradición pictórica de los Beatos») on es planteja un tema ambiciós i de gran amplitud, on se situa la tradició iconogràfica en relació a la textual i es manifesta la seva desaparició amb un intent de stemma basat en una formulació de ítems reduïts a un model matemàtic, i el plantejament de problemes com l'origen de l'arquetip il·lustratiu dels Beats, que situa en un Apocalipsi il·lustrat o en un comentari il·lustrat d'origen hispànic o nordafricà. Accessòriament es tracta la influència iconogràfica dels Beats, que redueix a Espanya i Itàlia. La discussió es basa essencialment en la discussió de la selecció d'elements per al model matemàtic i al mateix temps certs problemes de parentiu i relacions textuals.

P. de Palol («Precedentes hispánicos e influencias orientales y africanas en la decoración e ilustración de los Beatos») planteja els problemes entre arqueologia i il·lustració dels Beats, especialment pel que fa a la representació d'arquitectura i mobiliari litúrgic, apropant fonamentalment exemples hispànics. Ja dintre d'un enquadrament del comentari de Beat de Liébana s'inscriu la contribució de H. Schlunk («El arte asturiano en torno al 800»), que en tractar l'art asturià i els seus orígens mediterranis orientals, ens situa dins un àmbit d'influències que han de ser tingudes en compte en tractar de les produccions literàries i la seva il·luminació, tal com fa palès el breu col·loqui.

O.K. Werckmeister («The first romanesque Beatus manuscripts and the liturgy of death») presenta unes qüestions fonamentals en l'apreciació d'aquesta obra, basant-se en la seva utilització, la seva penetració a la cort i la seva relació amb el crucifix d'ivori de sant Isidor, per concloure una relació amb la litúrgia dels difunts; molt important és la relació amb les representacions del claustre de Silos, que ens mostra la comunitat d'objectius. El col·loqui ens mostra l'acceptació d'aquest tipus de lectura, encara que amb matisacions sobre la no exclusivitat en la litúrgia visigòtica de la lectura de l'Apocalipsi.

L'aportació de J. Williams («The Beatus commentaries and spanish Bible illustration») preconitza una ubicació dins d'un àmbit més ample de l'il·lustració dels «Beats» —amb al·lusió als antecedents hispànics— dins de l'àmbit de la iconografia de les Bíblies, tot assenyalant l'especial afecció

per l'Apocalipsi en la litúrgia amb lectura oficial des del quart concili de Toledo. La proposta final és molt discutida en el col·loqui subsegüent, en indicar la possibilitat d'una funció i intenció antislàmica en la possible lectura dels mahometans com les forces del mal apocalíptiques.

J. Yarza («Diablo e infierno en la miniatura de los Beatos»), dins d'una tònica que s'ha anat definint en el Símposi, arriba al tractament del demoníac com a component determinant en part, de la iconografia dels «Beats», amb precisions tipològiques d'escenes i dels elements identificadors, amb valoració clara de la representació com a drac. L'infern, les mansions infernals i els càstigs, constitueixen la segona part de la seva ponderada anàlisi, tan iconogràfica com —diríem— gairebé filològica pel que fa a les fonts textuais, les conclusions sobre el valor de la iconografia que s'enfronta només aparentment amb l'escatologia musulmana són molt importants, puix que ens fan veure com l'explícita crítica del paradís mahometà comporta el coneixement de l'infern i dels càstigs, coneixement textual que també desenvolupaven inconscientment en la iconografia demoníaca.

Les comunicacions s'obren amb la de F. Avril («Quelques considerations sur l'execution materielle des enluminures de l'Apocalypse de Saint-Sever») on tracta amb deteniment la tècnica i la identifica amb la dels artistes, tres més un quart autor d'una sola pintura, que il·luminaven aquest interessant Beat.

A. Blanco Freijeiro i R. Corzo Sánchez («Lápida fundacional de San Salvador de Távora»), donen compte de

la làpida del segle IX de l'abat Arandiscle, trobada en la restauració de la torre romànica de Távora, Zamora, naturalment relacionada amb el cenobi primitiu. J. Menéndez Pidal («La basílica de Santianes de Pravia, Oviedo») tracta dels treballs arqueològics duts a terme en la basílica fundada entre 774 i 783, amb estudi de les estructures, que permeten de veure (esquema III) la planta de la primitiva basílica. Cal destacar entre les troballes un fragment de la inscripció perduda (*IHC* 145) del rei Silo. M. Mentré («La présentation de l'arche de Noé dans les Beatús»), s'ocupa d'un tema concret, amb un allau de fonts i sobretot amb una anàlisi d'elles quant a justificació d'una representació, tot llegint a partir d'elles les il·luminacions adduïdes, amb una part molt important que incideix en els precedents paleocristians, protobizantins i bizantins, amb crítica de les fonts suggerides fins ara. Creu M. Mentré que hem de pensar en la exegètica medieval hispànica, per tal de justificar unes imatges que les influències externes no poden justificar completament. Unes «Consideraciones en torno al fragmento 4 de Silos» en forma de diàleg, defineixen paleogràficament (Díaz y Díaz, Mundó) el fragment com del segle IX, l'origen, Astúries (Williams, Díaz y Díaz), la decoració (Fontaine, Schlunk, Ainaud, Mundó, Vázquez de Parga, Palol, Werckmeister, Klein, Díaz y Díaz, Christie, Cid), amb les seves implicacions textuals.

Prop de dues-centes pàgines de làmines acuradament impreses completen i il·lustren aquest important esforç editorial, d'una qualitat que correspon al seu objecte, en una realització

que combina una gran nitidesa de tipus amb una distribució de pàgina que en fa una edició científica amb un nivell de bibliòfil. Tanca el tercer volum un índex general, un d'autors i un de procedències de les il·lustracions.

Cal que ens felicitem d'aquesta publicació, tot pensant que el seu retard pot quedar compensat per la seva materialitat que avalua encara més un fons excepcional, fruit d'un Simposi d'un rigor i nivell tan científic i organitzatiu que reflecteixen no només les contribucions, ans també els col·loquis. La consolidació del Centro de Estudios Beato de Liébana ha d'ésser una realitat sobre un fonament tan sòlid.

M. Mayer

A. ANGLADA ANFRUNS,
Las obras de Paciano publicadas
por V. Noguera y edición crítica
del Liber de paenitentibus
Discurso leído en la solemne apertura del curso 1982-1983
Universidad de Valencia.
Secretariado de Publicaciones,
València 1982, 92 pp.

La lliçó inaugural del professor Àngel Anglada és la mostra d'una dedicació minuciosa i acurada al llarg de molts anys, a l'estudi de Pacia de Bar-